

Шығыс Қазақстандағы сан есімді топонимдер (Шығыс Қазақстан және Абай облыстары)

Аңдатпа. Кез келген аймақтағы топонимдердің қалыптасып дамуына географиялық орта, саяси оқиғалар мен ұлт, халықтың дүниетанымы мен көзқарасы әсер етеді. Жалпы жер-су атауларын лингвистикалық тұрғыда зерттегенде оларды географиялық аймаққа бөліп қарастыру өте тиімді. Біз нысан ретінде қарастырып отырған Шығыс Қазақстан облысында сан есім арқылы жасалған топонимдер көптеп кездеседі. Мақаламызда сан есім арқылы жасалған топонимдерді танымдық, этимологиялық тұрғыдан қарастырамыз. Сонымен қатар түрленген сан есімді топонимдер мен аналитика-семантикалық тәсіл арқылы жасалған сан есім+зат есім арқылы жасалған біріккен географиялық атаулардың топонимжасамдағы қолданылу ерекшеліктері анықталды. Зерттеудің негізгі нысаны ретінде Шығыс Қазақстан облысындағы «үш, бес, алты, төрт, тоғыз» есептік сан есімдері арқылы жасалған топонимдер алынды. Семантикалық жағынан сан есімге жақын сөздерден жасалған топонимдер, яғни сан - мөлшер мәнді «егіз, қос, жарты, жарым, жалғыз, көп» сөздер мен зат есімнің бірігуі арқылы жасалған жер-су атаулары да қарастырылды.

Түйін сөздер: топоним, сан есім, Шығыс Қазақстан, семантика, ономастика.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-146-1-58-66>

Түсті: 8.04.2023; Жөнделді: 18.05.2023; Мақұлданды: 20.11.2024;
Онлайн қолжетімді: 29.03.2024

Кіріспе. Тіл біліміндегі антропоцентристік парадигма адамды және оны қоршаған органы барлық зерттеулердің ядросы, орталығы деп таниды. Әрине, ономастика адам дүниетанымының жемісі ретінде жалқы атауларды зерттейтін тіл білімінің саласы. Осы саланың ішінде дәстүрлі географиялық атауларды топонимика саласы зерттейді.

Ғылыми зерттеудің басты мақсаты – Шығыс Қазақстан аймағындағы сан есімдер арқылы жасалған топонимдердің лексика-семантикалық мағынасын, этимологиясын зерттеу. Зерттеу негізінде сан есімді жер-су атауларының сандық көрсеткіші анықталады. Жинақталған топонимдер типологиялық тұрғыда төрт топқа бөліп қарастырылып, талдау жұмыстары жүргізілді. Атап айтсақ: а) географиялық нысандардың санына қатысты берілуі; ә) «көп» мағынасын білдіруі; б) ауыспалы немесе басқа бірнеше атауға ие болуы; в) анық емес сандық көрсеткішпен берілуі.

Зерттеу нысаны – Шығыс Қазақстан сан есімді топонимдерін лексика-семантикалық ерекшеліктерін көрсету.

Зерттеу пәні – жинақталған топонимдер типологиялық тұрғыда төрт топқа бөліп қарастырылып, талдау жұмыстары жүргізілді. Атап айтсақ: а) географиялық нысандардың

санына қатысты берілуі; ә) «көп» мағынасын білдіруі; б) ауыспалы немесе басқа бірнеше атауға ие болуы; в) анық емес сандық көрсеткішпен берілуі.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу барысында Шығыс Қазақстан аумағындағы сан есімдер арқылы жасалған топонимдер назарға алынды. Жобаның мақсат-міндеттеріне сәйкес лексика-семантикалық, этимологиялық, баяндау, құрылымдық-сөзжасамдық, салыстырмалы-тарихи, анализ әдістері қолданылады.

Жүйелілік талдау әдісі. Жалпыдан жалқыға өту кезінде қолданылатын әдістердің бірі. Топонимикалық жүйе күрделі құрылымнан тұрғандықтан дәл осы жүйелілік талдау әдісін қолданған жөн. Жүйелілік талдаудың мәні нысан ретінде алынған құбылыстар арасындағы байланыстарды анықтау болып табылады. Өз кезегінде бұл әдіс: мәселе туралы мәлімдеме, жүйе шекарасын белгілеу, теориялық зерттеулер секілді кезеңдерден тұрады.

Теориялық зерттеу. Бұл әдістің басты ерекшеліктері: заттар мен құбылыстардың физикалық мәнін талдау, зерттеу гипотезасын құрастыру, теориялық зерттеулерді талдау және синтездеу, қорытындыларды тұжырымдау. Шығыс Қазақстан облысының топонимикалық жүйесін зерттеудегі қарама-қайшылықтарды жоюға негізделеді.

Әдебиетке шолу. Жер-су атаулары төл жүйесінің құрамдас бөлігі, сондықтан олардың пайда болуы мен дамуы тілдік заңдылықтарға бағынады. Топонимдер ежелгі дәуірде, белгілі бір тарихи кезеңдерде пайда болып, кей атаулар уақыт өте келе форма, мазмұн, таралуы жағынан өзгере бастады. Жалпы Қазақстанның жер-су атаулары көне түркі қабатынан, кірме сөздер қабатынан (моңғол, славян тілдері, угро-фин тілдері) және өзіміздің төл тілдік бірліктерден жасалған. Осы топонимика саласының дамуына В.В. Радлов, А.Н. Кононов, Г.Н. Потанин, Э.Муразаев, А.В. Суперанская, В.Подольская; отандық ғалымдар Т.Жанұзақ, Ғ.Қ.Қоңқашбаев, А.Әбдірахманов, В.Н. Попова, Е.Қойшыбаев және т.б. ғалымдарды айта аламыз. Ғалым Ғ.Қ. Қоңқашбаев жер-су атаулардың сөздігін жасап, географиялық терминологияға қатысты зерттеулер жүргізсе, Е. Қойшыбаев топонимиканы «жер тілі» деп атап, Қазақстандағы топонимдерге анықтама береді, олардың семантикалық ерекшелігіне тоқталады, А. Нұрмағанбетұлы географиялық нысандардың шығу тарихын, этимологиясын қарастырады. Ономастика саласына өз үлесін қосқан Э. Мурзаев топонимиканың теориялық мәселелеріне, басқа ғылым салаларымен байланысына тоқталып, Орта Азия мен Қазақстан өңіріндегі топонимдерге айрықша назар аударған.

Аймақтық топонимика саласын зерттеген Қ.Қ. Рысберген өз зерттеулерінде ономастика саласындағы ұлттық концепті мәселесіне тоқталып, географиялық нысандардың сипатын үш аспектіге біріктіреді: а) этникалық, яғни этнологиялық кеңістігіндегі атаулар жүйесі; ә) географиялық атаулардағы ұлттық бейне; б) топонимдерде халықтың мәдениеті, дүниетанымы, болмысы мен құндылықтарының көрініс табуы. Сонымен қатар, ғалым адамның сезім мүшелері арқылы қалыптасқан топонимдерді бес топқа бөледі «көру арқылы – Биіктау, Көктөбе, дәм сезу – Тұздысу, Ащыбұлақ, кинестетикалық-тактильді – Жылыбұлақ, Қотыртөбе, есту арқылы – Дүбіркөл, Айғай, иіс сезу – Сасықбұлақ, Сасықкөл [1, 1.82]. Ал Б.Т. Тасболатов топонимдердің этимологиясын, олардың өзгеруін, ұмыт болуы мен жаңа мағынаға ие болуын қарастырды. Жалпы географиялық атаулардың мағынасын қарастырғанда оның этимологиясы, географиялық немесе топонимдік мәні және қазіргі уақыттағы қолданылып жүрген мағынасы көрсетіледі. Ғалым көптеген топонимдердің шығу тәркінін ауыз әдебиеті үлгілеріндегі аңыз, әңгіме, әпсаналармен байланыстырады [2,84]. Соңғы жылдары аймақтық топонимиканы зерттеу қолға алына бастады. Аймақтық топонимдерді жеке алып қарағанда олардың семантикалық ерекшеліктерін анық көре аламыз. Біз нысан ретінде алып отырған аймақ – Шығыс Қазақстан облысы. Бұл аймаққа топографиялық сипаттама беретін болсақ, өзіндік шаруашылығы қалыптасқан, жер бедері таулы, қыратты, түрлі гидронимдік нысандар кездесетін, көршілес мемлекеттермен түрлі жағдайларға байланысты қарым-қатынаста болып келген мекен.

Ғалым Б.Бияров «Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері» атты монографиялық еңбегінде топонимжасамның тарихи принциптеріне, Қазақстан жеріндегі көне топонимдерге, топонимжасам мен этимологияға, топонимжасамдағы географиялық

нысандардың орнына, лексика-семантикалық, аналитика-семантикалық, синтетика-семантикалық тәсілдер арқылы жасалған топонимдерге тоқталған. Қазіргі таңда географиялық атаулардың танымдық, ұлттық сипатына назар аударып, жекеленген аймақтардағы топонимдердің жасалу ерекшеліктерін қарастыру маңызды [3, 3].

Құрамында сан есімі бар топонимдерді лексика-семантикалық жағынан лингвист ғалымдар біршама зерттеген. «Үш, жеті, тоғыз, қырық» сан есімдерінің ерекшелігін, олардың семантикалық мағынасы сандық көрсеткіштен ауқымды екендігін І.Кеңесбаев, Е.Қойшыбаев, Т.Жанұзақ, Н.Уәлиұлы еңбектерінен көреміз. «Топонимы Казахского Алтая» атты зерттеу еңбекте топонимжасамда сан есімнің есептік және реттік түрлері актив қолданыста екендігі айтылады (Бестөте, Егізтөбе, Тоғызтарау, Оңтерек, Қырықошақ, Үшінші ауыл, Бірінші Елан, Екінші Ирек). Сонымен қатар, сан есімдердің мифологиялық, киелілік ерекшеліктері мен халық танымындағы наным, сенімдерге қатысты пікірлер айтылған. Мысалы: Шығыс Қазақстан өңірінде күні бүгінге дейін «жеті – қасиетті», «тоғыз – ауырлықты» бейнелесе, «қос, дара, егіз, жалғыз» сөздері сандық ұғымды білдіреді. Ғалым О.Т. Молчанова «алты» ороним құрамында санды емес «сборище каких-нибудь четырех чисел» деп көрсеткен [4, 86].

Ғалым А.Ислямов «Шығыс Қазақстан топонимикасы» еңбегінде объектінің санына байланысты қойылған Зайсан, Тарбағатай, Катон-Қарағай аудандарындағы жер-су атауларына тоқталады [5, 15]. Біз нысан етіп алып отырған Шығыс Қазақстан өңіріндегі топонимдердің біраз бөлігі сан, мөлшер ұғымдарына қатысты сөздерден жасалған. Осы тұрғыда топонимикалық жүйеде сан есімдердің қолдану аясы өте кең екендігін байқаймыз.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау. Шығыс Қазақстан облысы жеріміздің шығыс бөлігінде орналасқан, 1937 жылы құрылып, 1997 жылы қазіргі Абай облысы қосылған. Ертис және Үлбі өзендерінің қиылысында орналасқан. Облыста он бес аудан, он қала, алты жүз тоқсан екі елді мекен, екі жүз отыз тоғыз округ бар. Облыс Алматы, Қарағанды, Павлодар қалаларымен, Ресей, Қытай Республикаларымен шектеседі. Табиғи-климаттық жағдайы қалыпты. Таулы аймақта орналасқандықтан (Батыс, Орталық, Оңтүстік Алтай, Сауыр-Тарбағатай жоталары және т.б.) қысы-жазы қалыпты температура сақталады.

Шығыс Қазақстандағы жер-су атаулары типологиялық тұрғыдан төл және кірме деп бөлінгенімен семантикалық классификациясы ауқымды. Оларды: сан-мөлшер мәнді топонимдер, түр-түс мәнді топонимдер, этнонимдер арқылы жасалған жер-су атаулары, ұлы тұлғалар есімдері негізінде жасалған топонимдер, өсімдік атаулары бар топонимдер, жануарлар әлемін бейнелейтін топонимдер, табиғи құбылыстарды бейнелейтін топонимдер, құрамында аспан денелерінің атаулары бар топонимдер, т.б.

Сан лингвистикалық бірлік қана емес, ойлауды, дүниені, ұлттық менталитетті сипаттайтын, сапа, уақыт кеңістік категорияларымен байланысты ұғым. Ертеден бері адам өмірінде, діни ағымдарда, ғұрыптық және культтік заттарда санның орны ерекше болған. Тіпті оның сиқырлы қасиеттерін де жақсы білген. Сан есімнің құрылымдық, тұлғалық ерекшелігі бар сөз табы. Топонимжүйеде сан есімдердің алар орны ерекше.

➤ Түрленген: сан есімдердің жер-су атауына айналуы. Ономастикалық кеңістікте түбір зат есімдер, сын есімдер, сан есімдер тұлғасын өзгертпей, жалпы есімнен жалқы есімге айналу құбылысын жиі байқаймыз (Бұлбұл\Қазығұрт ауданы, Айғыр\Семейтау тауы, Жұма\Жамбыл облысы, Қазы\Аққу ауданы). Мәселен, Шығыс Қазақстан облысы, Аягөз ауданында орналасқан, сегіз жүз отыз сегіз метр биіктіктегі Жаңғыз тауы. Үш Шығыс Қазақстан облысы, Аягөз ауданында орналасқан қыстау аты. Бұл географиялық атаулар сандық көрсеткішті білдіру үшін топонимге айналған. Ғалым Ж.Сарбалаев есептік сан есімдер конверсиялық тәсіл арқылы тұлғасын өзгертпей түбір топоним жасай алатындығын айтады.

➤ «Бес, алты, алпыс» сан есімдері арқылы жасалған топонимдер: Алпыс+сала (шатқал, ШҚО, Күршім ауданы); Алты+қыз (тау, ШҚО, Катонқарағай ауданы); Бес+бақан (төбе, ШҚО, Үржар ауданы); Бес+бастау (қыстау, ШҚО, Тарбағатай ауданы); Бес+бұғы (қыстау, ШҚО, Күршім ауданы); Бес+қарағай (елді-мекен, ШҚО, Бесқарағай ауданы); Бес+терек (елді-

мекен, ШҚО, Ұлан ауданы); Сан есім + зат есім үлгісі арқылы жасалған топонимдер. Бұл үлгідегі біріккен топонимдердің алқашқы сыңары сандық көрсеткіш болса, екінші сыңары географиялық термин (өзен, көл, тау, қырат, т.б.) немесе зат есімдер болып табылады. Көп жағдайда морфологиялық өзгерістерге ұшырамайды, алайда шектеулі қосымшалардың көмегімен жасалған топонимдерді де байқамыз. Үшінші ауыл, Біріншібаз.

Сандық мәндегі топонимдердегі сандық көрсеткіштер үнемі географиялық шындықпен негізделмейді, сондықтан оларды мағынасына қарай топтастыру маңызды: сандық мәні бар топонимдер, сандық көрсеткіш «көп» мағынасын беретін топонимдер; сандық көрсеткіші анық емес топонимдер немесе семантикалық жағынан сан есімге жақын сөздерден жасалған топонимдер. *Сандық мәні бар топонимдер.* Құрылымы жағынан сан есімді топонимдердің екінші компоненті географиялық объектілердің атауынан жасалады «төбе, тау, өзен, көл, жартас, құз, т.б.». Бірінші топтағы сандық мәнді топонимдер жайлы ғалым Э.М. Мурзаев: «таулар, бір-біріне жақын ағатын өзендер, төбелер мен қорғандар географиялық объектілер оңай көрінеді және олардың атауының ерекшелігі өзінде анық сипатталуы мүмкін» [6,254], яғни бұл жер атаулары тікелей сипаттама нысан деп аталады, өйткені топонимдегі сан және мөлшер көрсеткіші географиялық шындыққа сәйкес келеді.

Сан есімдер көне лексикалық құрамның бір бөлігін қамтиды. Өзінің сандық, есептік ерекшеліктерінен бөлек, символдық және ритуалдық мағынасы бар. Ежелгі көне ескерткіштерде сан есімдер топонимдердің құрамында кездеседі. Бұл ежелгі түркі халықтарының ойлау, этномәдени, психологиялық ерекшеліктерін көрсетеді. Актив қолданыста «üç, bäs, jäti, toqiz» сан есімдері болған. Ғалымдардың пайымдауынша үш сан есімі жалпы түрік тілдеріндегі үш ич «үшкір, ұшы, шың» мәнін білдіреді деп көрсетеді.

Бұл семантикалық мән адам қолының ортаңғы саусағына байланысты туындаған. Сонымен қатар бұл сан есім барынша көп немесе заттың, құбылыстың барынша аз мағынасын көрсеткенде жұмсалады. Мысалы, қазақ тілінде «үш күндік жалған дүние» тіркесі. «Үш» деген сан есім топоним құрамында көп жағдайда нақты нысанның санына қатысты қойылады. Шығыс Қазақстан облысында «үш» компонентімен жасалған топонимдердің саны көп. Мысалы, Үшқайшы, Үшқызыл, Үшқұдық, Үшқоңыр, Үшжайнақ, Үш сұлу, Үшасу, Үшбұлақ, Үшкүмбез, Үшқайың, Үшбиік, Үштөбе.

Үшқоңыр – тарихи жер, жайлау. Бұл топонимнің шығу төркіні жайлы Т. Жанұзақ «Жер-су атаулары» еңбегінде: географиялық атаудың бірінші бөлігі сан есімнен, екінші сыңары көне түркі тілінде қоңыр сөзі «нәрлі, шүйгін, отты жер», ал моңғол тілінде хонхор «төбе, жота» мағынасын білдіреді, яғни бұл топонимнің мағынасы «үш биік дөң» деп көрсеткен. Ғалым Е. Қойшыбаев бұл атаудың этноним арқылы жасалғандығын айтады [7,380].

Үшқызыл – Аягөз ауданындағы Байқошқар ауылындағы шоқы. Үш және қызыл сөздерінің бірігуінен жасалған. Қатар тұрған үш шоқы Бақанас, Байқошқар және Балқыбек өзендерінің түйіскен жерінде тұр. Үш үлкен шоқыдан тұратын бұл жердің табиғаты ерекше. Бұл атаудағы «қызыл» түстің мән-мағынасы біз ойлағаннан ауқымды. Қазақ танымында «қызыл» оттың, күннің бейнесі, сұлулықтың символы, жақсы құбылыстың бейнесі. Мысалы, «қыздың көзі-қызылда, қырмызы қызыл, шиедей қызыл, қан қызыл». Ғалымдардың пайымдауынша, қызыл сын есімі қыз етістігінен туған, яғни «қызару,жану». Белгілі бір заттың сұлу реңкіне қатысты айтылады. Мысалы, Үшқызыл шоқысы шөбі шүйгін, малға жайлы, түрлі жануаулар мен өсімдіктер кездесетін мекен, сондықтанда жердің жақсысы, құнарлысы мағынасында жұмсалады.

«Бес» саны түркі тілді барлық халықтарда кездеседі: татар, башқұрт тілдерінде biş, түрк. beş, яқ. bies, түр. beş, алт., тув., тоф. реş, қаз., ққалп. bes 'bes'. Бұл санның бастапқы нұсқасын Э.В. Севортян bäs деп береді. Этимологиялық тұрғыдан Г. Рамстедт бес санын «алақан, қол» сөздерімен байланыстырады [8,126]. Бес санының да символдық мәні бар. Мысалы, «бес әлем», «бес алып күш \ су, от, жер, т.б.». Қазақ танымындағы «бес» көп жағдайда санау жүйесінің шегі болған (адам қолымен байланысты), көптік мәнде де, нақты сандық мағынада да қолданылған. Мысалы, бес қару, бес аспан, бес асыл іс, бес дұшпан, т.б.

Фразеологизмдердің құрамында көптік мағынада шамадан тыс құбылыстарды суреттеген, яғни «бес биенің сабасындай» деген тіркес «өте майлы, шамадан тыс, көп» мағынада жұмсалады. Ал топонимдердің құрамында «бес» нақты сандық мәнде қолданылады. Бес санымен байланысты географиялық атаулар: Бесбұлақ, Бесшоқы, Бесбақан, Бесқұдық, Бесоба, Бескекіл, Бестаз, Бескөнек, Бестерек.

Бесқарағай – Шығыс Қазақстан құрамындағы аудан атауы. Ауданның атауы сол жердің түріне байланысты аталған. Ертіс өңірінің құмды бұйраттарында қылқан жапырақты белдеулі орман өседі. Егінді алқаптары мен ауылдары созылған қарағайлы орманмен қоршалған. Бесқарағай ауданының аумағында сондай бес қарағайлы орман белдеуі бар. «Бес қарағай» сөзі содан шыққан. <https://www.kray.pushkinlibrary.kz/kz/2012-04-28-10-01-56/2012-05-03-05-24-33.html>

Алты санының семантикалық мәні ауқымды. Көне түркі жазба ескерткіштерінде жиі қолданылған. Символдық мәні *алып, шексіз, өте көп*. Бес санынан кейінгі «алты» саны үлкен күштің, қаһармандықтың бейнесін де көрсете білген. Мысалы, алты алаштың баласы (барша қазақ елі, алты қырдың арғы жағы, алты қанат ақ орда, алты малта ас болмай, т.б.). Топонимнің құрамында сан есім нақты сан-мөлшер көрсеткішті көрсетеді.

Алтықыз – Абай облысындағы қырқалар аты, көне түр.алт-аласа+қыз-қыр мәнінде қолданылған. Бұл топоним жайында ел аузында мынандай аңыз бар: «Баяғыда осы тауды мекендеген бір байдың алты қызы болыпты. Олар бір қыста тойға барып келе жатқанда, қатты боран соғып, адасып кетеді. Жолда отыратын жалғыз басты Қоңқай есімді шалдан жөн сұрағанда, ол шал қыздарды әдейі теріс жолға салып жібереді. Әбден тоңып, әлсіреген қыздар өлетін болған кезде, алты құсқа айналып кетеді. Бір кебісін жоғалтып алған кенже қыз көкекке айналады да, бір аяғы қызыл қалпында қалады. Кейін ерке кенже қыз жұмыртқасын өзі баспай, апайларына бастырып алады екен дейді». <https://olketanu.pushkinlibrary.kz/kz/altyn-altaj-folklor/altaj-a-yzdary/9%20uncategorised/2840-alty-yz.html>

Жетіарал, Жетібастау, Жеті Батыр секілді топонимдердің құрамындағы «жеті» саны:

1. Алта санынан кейінгі сан есім;
2. Апта күндері, жеті күн;
3. Барлық түркі тілдерінде кездеседі, көне түрк. нұсқасы: *jāti*.
4. Жеті санының этимологиясына байланысты түрлі пікірлер бар. Ғалым Г. Рамстедт *jāti* сөзі *je-je* деген сөзден шыққан, яғни «қолмен тамақ жеу» деген тұжырым келтіреді.

Ал М. Хартман, Б. Мункачи, М.Рэсэнненнің пайымдауынша, «*jetdi*» *jet-jetu*, қол жеткізу, дайын болу мағынасын беретіндігін алға тартады. Семантикалық жағынан «жеті» сан есімі де санау шегі ретінде «жететін саусақ» немесе «нұсқаушы саусақ» мағынасын да береді деп топшылайды [9,80].

5. Діни, сакралдық, киелі, астрономиялық мағыналарда жұмсалады. Ата-бабаларымыздың салтымен байланысты **жеті тозақ, жеті киелі әулие, жеті шелпек, жетісін беру** секілді ұғымдар бар. Жалпы түркі халықтарында кездесетін астрономиялық терминдерде де бұл сан жиі ұшырасады, мәселен, *жеті қабат жер, жеті қарақшы, жеті қабат аспан*, т.б. Жалпы түркі халықтарында, соның ішінде қазақ халқының өмірінде, тұрмыс-тіршілігінде «жеті» сан есімінің орны ерекше болған. Бақ, дәулет, байлық, жақсылық әкелуші киелі сан деп есептеген. Оған дәлел жеті қазына (ер жігіт, ажарлы жар, жүйрік ат, қыран бүркіт, берен мылтық, таз) және жеті ата (бала, әке, арғы ата, баба түп ата, тек ата) секілді ұғымдардың, дәстүрлердің қалыптасуында.

Топонимдер құрамында «жеті» сан есімі сан, мөлшер көрсеткіші ретінде қолданылады.

Атыңнан айналайын **Жетіаралым**,

Қандысу қасындағы жеті ағын.

Су ішкен тау тағысы ақ маралым,

Өзіңде қалған екен бар арманым. (Ә. Жанұзақұлы).

Жетіарал – Шығыс Қазақстан облысы, Тарбағатай ауданында орналасқан елді-мекен. Қазақтың «Жетіарал жерім-ай» халық әніндегі Жетіарал топонимі жергілікті халықтың айтуынша, малға жайлы, жері құнарлы, шөбі шүйгін жер болғандықтан «аралға» балап,

ағып жатқан жеті судың бойына жеті елді мекен қоныстанғаннан кейін қойылған атау. Бұл жайлы жазушы, публицист Құсман Игісін былай дейді: «Жетіарал – Тарбағатайдың теріскей бөктеріндегі елді мекен. Қандысу өзенінің оң жақ қапталында сол өзенге құятын, басы бұлақтардан басталған жеті ағын қарасу бар. Олардың арасы шөбі шүйгін, шұрайлы жайылым болып келеді. Жетіарал атануы да содан», – деп жазады. https://m.facebook.com/294618627357599/photos/a.295287907290671/495245420628251/?type=3&_rdr

Семантикалық жағынан сан есімге жақын сөздерден жасалған топонимдер. Сандық көрсеткіш «көп» мағынасын беретін топонимдер. Шығыс Қазақстан аймағындағы топонимдер мынандай мағыналық топтарға бөлінеді: түр-түске қатысты, зоонимдік, фитонимдік, санға қатысты, тарихи тұлға немесе оқиғаға байланысты және өзге тілден енген топонимдер. Соның ішінде құрамында үш, бес, жеті, қырық, жүз және мың секілді сан есімдер негізінде жасалған географиялық атаулар бар. Сан есімнің қатысуымен жасалған топонимдердің мағынасы әртүрлі, бірде нақты сандық көрсеткішті білдірсе, бірде қазақ танымындағы ерекшелігі мен киелілігі байқалады. Сонымен қатар сандық мәнде компоненті «қос, егіз, жалғыз, дара» секілді тілдік бірліктер арқылы жасалған нысандар да бар. Мысалы, Қосағаш, Қосқыз, Жалғызсу, т.б.

Сан-мөлшер мәнді сөздер «егіз, қос, жарты, жарым, жалғыз, көп» сөздер мен зат есімнің бірігуі арқылы жасалған сөздер. Мысалы, Шығыс Қазақстан облысы, Аягөз ауданында Егізқзыл теміржол бекеті бар. Топонимжасамда «егіз» екі нысаннан тұрған топонимге беріледі. Себебі «егіз» сөзінің бастапқы мағынасы бір анадан туылған екі бала мәнінде жұмсалады. Алайда ғалым Н.А.Баскаков егіз сөзі көне түркі тілінде эес\егис «биік» мәнін, ал Э.Мурзаев қырғыз тілінде «биік, биік таудағы жайлау» мағынасын беретіндігін жазды [6,538]. Сонымен қатар осы мәнде жұмсалатын «қос» тілдік бірлігі бар. Қосағаш (елді-мекен, Аягөз ауданы), Қосаша (қыстау, ШҚО, Зайсан ауданы), Қосбастау (тау, Абай ауданы), Қосқатын (бейіт, Жарма ауданы), Қосқора (е.м. Зайсан ауданы), Қосқұдық (көл, Күршім ауданы), Қослақ (қыстау, Тарбағатай ауданы), Қосмұрын (тау, Жарма ауданы), Қос оба (тау, Аягөз ауданы), Қостерек (е.м. Үржар ауданы), Қосшоқы (тау, Абай ауд.).

«Жалғыз, жаңғыз» сөздері арқылы Жалғызсу (жұрт. ШҚО, Аягөз ауданы), Жалғызталбұлақ (бұлақ, Аягөз ауданы), Жалғызтау (тау, Абай облысы), Жаңғызтөбе (кент, Жарма ауданы) географиялық атаулар жасалған. Жалғыз сөзі «бір, жеке, дара» сөздерімен тәркіндес, ал жаңғыз «л-ң дыбыс алмасуы» арқылы фонетикалық өзгеріске ұшыраған жалғыз сөзіне балама сөз. «Көп» сөзі+зат есім арқылы жасалған топонимдер: Көпбейіт (қоныс, Абай ауданы), Көптас (қоныс, Үржар ауданы), Көпісек (қыстау, ШҚО, Тарбағатай ауданы). Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде көп сөзі «мол, қыруар» мағынасын береді (ҚТТС, 5-т, 181). Ал топонимжасамда «бір жерге көп шоғырларған нысандар». Көрісек топонимі жайлы ғалым Б.Бияров «ісек» сөзі «екі жасқа келген еркек қой» мағынасын береді, яғни топонимжасамда «ісек қой жайылатын, бағылатын жер» мағынасында атау жасауға қатысып отыр деп көрсетеді [3, 379]. Бесбақан – Аякөз өзені бойындағы елді-мекен, бақан «аша» мағынасын береді, яғни беш және бақан – «көп тармақты арна» мағынасында қолданылып жүрген атау [10, 74]. Біз келтіріп отырған мысалдардан кей жағдайда нақты берілген сан есімдер топоним құрамында ауыспалы немесе аз-көп, мөлшер мәнде жұмсалатынын байқадық.

Нәтижелер. Шығыс Қазақстандағы сан есімдер арқылы жасалған топонимдерді талдау барысында мынандай нәтижелерге қол жеткіздік:

- Тіл біліміндегі жер-су атауларының зерттелуі және ғалымдардың пікірлері ұсынылды;
- Шығыс Қазақстан облысындағы сан есімдер арқылы жасалған топонимдерге классификация жасалыны: географиялық нысандардың санына қатысты берілуі; «көп» мағынасын білдіруі; ауыспалы немесе басқа бірнеше атауға ие болуы;
- Сан есімді топонимдердің жасалу ерекшеліктері, түбір, түрленген, сан есім+зат есім үлгісінде жасалған, морфологиялық өзгеріске түскен жер-су атауларының жасалу ерекшеліктері қарастырылды;

• Бес санымен байланысты географиялық атаулар: Бесбұлақ, Бесшоқы, Бесбақан, Бесқұдық, Бесоба, Бескекіл, Бестаз, Бескөнек, Бестерек. Жеті санына қатысты топонимдер: Жетіарал (е.м. ШҚО, Тарбағатай ауданы), Жетібастау, Жеті Батыр. «Қырық, жүз, мың» санымен қатысты жасалған жер-су атаулары көп жағдайда нақты санды емес, «көп» мағынасында жұмсалады: Жүзжылдық, Қырықоба, Жүзағаш (өзен, ШҚО, Көкпекті ауданы) Қырықошақ, Мыңбұлақ секілді топонимдер сараланды;

• Шығыс Қазақстан облысындағы топонимдердің этимологиясы, халық ауыз әдебиеті үлгілерінде қолданылуы мен оларға қатысты аңыз-әңгімелер ұсынылды;

Географиялық атаулар белгілі бір тарихи кезеңдерде пайда болады. Олар тарихи оқиғалардың хронологиялық дәлелі. Топонимдер уақыт өте келе формасы, мазмұны бойынша өзгереді. Әрбір тарихи дәуір өзінің жер атауларының жиынтығымен сипатталады. Географиялық атаулар адам танымының ұзақ және күрделі даму процесінде дамыды, бұл адамдардың айналасындағы барлық табиғи нәрселерге қатынасын, қоршаған орта объектілерін атау қажеттілігін көрсетеді.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, аймақтық топонимдерді зерттеу арқылы қазақ тілінде жалпыға ортақ топожүйені қалыптастыру маңызды. Адам-қоғам-табиғат атты үштікте адам санасы, ойлауы мен танымының жемісі – тіл біліміндегі ономастикалық жүйе. Әрбір топонимнің аталу уәжінің себебі, тарихы, этимологиясы болады. Сондықтан тілі білімінде жер-су атауларын құрылымдық жағынан ғана емес, семантикалық, лингвомәдени, этнографиялық, когнитивтік тұрғыдан зерттеу маңызды. Біз бұл мақалада сан есімнен жасалған топонимдерге қатысты ғалымдар пікірін ескере отырып, Шығыс Қазақстан өңіріндегі жер-су атауларына тоқталдық. Көне жазба ескеркіштер тілінде жиі қолданылған «үш, бес, жеті, тоғыз» сан есімдерінің шығу тәркіне, тіл білімінде қолданылу ерекшеліктері мен топонимжасамдағы мән-мағыналарын қарастырдық. Аймақтық жер-су атауларының жасалуына сол жерді мекендейтін халықтың танымы, менталитеті, өмір салты әсер етеді. Ол ауыз әдебиеті үлгілерінде көрініс табады. Зерттеу мақалада *Жетіарал*, *Алтықыз*, *Бесқарағай* секілді сан есімді топонимдерге қатысты ел арасында тараған аңыздар ұсынылды. Шығыс Қазақстан өңіріндегі сан есімді топонимдерден басқа, мөлшер-көлем мағынасында қолданылып жүрген топонимдер іріктелді.

Әдебиеттер тізімі

1. Рысберген Қ.Қ. Қазақ топонимиясының лингвокогнитивтік және этномәдени негіздері: филол. ғ. д. дисс. – Алматы, 2010. – 255 б.
2. Таспولاتов Б.Т. Қазығұрт өңірі топонимиясының этнолингвистикалық сипаты: филол. ғ. к. ... дисс. – Алматы, 2010. – 148 б.
3. Бияров Б. Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері: монография. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012. – 460 б.
4. Бияров Б.Н. Топонимы Казахского Алтая: Монография. – Усть- Каменогорск: ВКГУ им С.Аманжолова, 2012. – 121 с.
5. Исламов А. Шығыс Қазақстан топонимикасы Казахстана: монография. – Өскемен: С.Аманжолов атындағы ШҚМУ «Берел» баспасы, 2018. – 118 б.
6. Жерінің аты – Елінің хаты. Энциклопедиялық анықтамалық. - Алматы: «Аруна Ltd» ЖШС, 2006. – 808 б.
7. Жанұзақ Т. Жер-су атаулары (этимологиялық анықтамалық). – Алматы: «Өнер», 2011. – 496 б.
8. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М.: Наука, 1978. – 896 с.
9. Чанышев Я.А. К этимологии тюркских числительных первого десятка // Теория и практика этимологических исследований. – М.: Наука, 1985 – 82 с.
10. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1985. – 256 б.

References

1. Rysbergen K.K. Kazak toponimiyasynyn lingvokognitivtik zhane etnomadeni negizderi [Linguistic and ethnocultural bases of Kazakh toponymy]. Dissertation of the Candidate of Philological Sciences (Almaty, 2010, 255 p.). [in Kazakh]
2. Taspolatov B.T. Kazygyrt oniri toponimiyasynyn etnolingvistikalyk sipaty [Ethnolinguistic nature of toponymy of Kazygurt region]. Dissertation of the Candidate of Philological Sciences (Almaty, 2010, 148 p.). [in Kazakh]
3. Biyarov B. Zher-su attarynyn sozzhasamdyk ylgileri [Word formation patterns of place-water names] (State Institute of Language Development, Almaty, 2012, 460 p.). Monograph. [in Kazakh]
4. Biyarov B.N. Toponimy Kazahskogo Altaya [Toponymy of Kazakh Altai]. Monograph (S. Amanzholov WKSU, Ust-Kamenogorsk, 2012, 121 p.). [in Kazakh]
5. Islyamov A. Shygys Kazakstan toponimikasy [Toponymy of East Kazakhstan Kazakhstan]. Monograph (Berel, Oskemen, 2018, 118 p.). [in Kazakh]
6. Zherinnin aty – Elinnin haty. Enciklopediyalyk anyktamalyk [The name of your country is the letter of your country. Encyclopedic handbook] (Aryna Ltd, Almaty, 2006, 808 p.). [in Kazakh]
7. Zhanyzak T. Zher-su ataulary (etimologiyalyk anyktamalyk) [Place-water names (etymological handbook)] (Oner, Almaty, 2011, 496 p.). [in Kazakh]
8. Sevortyan E.V. Etimologicheskij slovar' tyurkskih yazykov [Etymological dictionary of Turkic languages] (Nauka, Moscow, 1978, 896 p.). [in Russian]
9. Chanyshhev Ya.A. K etimologii tyurkskih chislitel'nyh pervogo desyatka// Teoriya i praktika etimologicheskikh issledovaniy [Etymology of Turkic numerals of the top ten, Teoriya i praktika jetimologicheskikh issledovaniy [Theory and practice of etymological research] (Nauka, Moscow, 1985, 82 p.). [in Russian]
10. Kojshybaev E. Kazakstannyn zher-su attary sozdigi [Dictionary of place-water names of Kazakhstan] (Mektep, Almaty, 1985, 256 p.). [in Kazakh]

А.М. Байбосын

Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана Казахстан

Топонимы Восточного Казахстана, образованные от имени числительного (Восточно-Казахстанская и Абайская области)

Аннотация. На формирование и развитие топонимов в любом регионе влияют географическая среда, политические события и нация, мировоззрение и мироощущение людей. В целом, при лингвистическом изучении географических названий весьма эффективно рассматривать их с разделением на географические регионы. В Восточно-Казахстанской области, которую мы рассматриваем как объект, существует множество топонимов, образованных числительными. В нашей статье мы рассмотрим топонимы, образованные числительным, с когнитивной, этимологической точки зрения. При этом определены особенности употребления в системе топонимии комбинированных географических названий, созданных с помощью аналитико-семантического подхода, и комбинированных географических названий, созданных путем использования имени числительного+существительного. В качестве основного объекта исследования были взяты топонимы, созданные с использованием названий счетных чисел «три, пять, шесть, сто, тысяча, четыре, девять» в Восточно-Казахстанской области. Также рассматривались топонимы, состоящие из слов, семантически близких к числительному, то есть топонимы, образованные сочетанием многозначных слов «близнец, двойник, половина, один, много» и существительных.

Ключевые слова: топоним, числовое название, Восточный Казахстан, семантика, ономастика.

A.M. Baibossyn

L. N. Gumilyov Eurasian National University Astana, Kazakhstan

**Toponyms of East Kazakhstan formed from the name of the numeral
(East Kazakhstan and Abai regions)**

Abstract. The formation and development of toponyms in any region is influenced by the geographical environment, political events and the nation, the worldview and attitude of people. In general, in the linguistic study of geographical names, it is very effective to consider them with a division into geographical regions. In the East Kazakhstan region, which we consider as an object, there are many toponyms formed by numerals. In our article we will consider the toponyms formed by the numeral from a cognitive, etymological point of view. At the same time, the features of the use in the toponymy system of combined geographical names created using the analytical-semantic approach and combined geographical names created by using the name of the numeral + noun are determined. Toponyms created using the names of the countable numbers “three, five, six, one hundred, one thousand, four, nine” in the East Kazakhstan region were taken as the main object of the study. Toponyms consisting of words semantically close to the numeral, that is, toponyms formed by a combination of polysemous words “twin, double, half, one, many” and nouns were also considered.

Keywords: toponym, numerical name, East Kazakhstan, semantics, onomastics.

Автор туралы мәлімет:

Байбосын Ә.М. – докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Baibossyn A.M. – Ph.D. student, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).